

გიორგი ჭეიშვილი
Giorgi Tcheishvili

საქართველო-ბიზანტიის საზღვარი XI საუკუნეში:
იმიერთაო¹
Georgian-Byzantine Frontier in the 11th Century:
Imier Tao

თსუ ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი
TSU Institute of History and Ethnology

საკვანძო სიტყვები: საქართველო, ბიზანტია, საზღვარი, საეკლესიო გეოგრაფია,
ტაო

Key words: Georgia, Byzantium, frontier, church geography, Tao

¹ ნაშრომი შესრულებულია შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ და-
ფინანსებული პროექტის - FR-19-225 - ფარგლებში.

1001 წელს იმპერატორი ბასილი II (976-1025), მემკვიდრეობის წესით, დავით III კურაპალატის (966/978 – 1001) მიწებს დაეპატრონა. ფიქრობენ, რომ დავით კურაპალატის „მამულიდან“ (იხ. მუსხელიშვილი, 1980, გვ. 225) ბიზანტიელებმა მხოლოდ იმიერტაო და ბასიანი წაიღეს, ხოლო ქოროხის ქვემო წელსა და მტკვრის ზემო წელზე მიმოფანტული სენიორიები ბაგრატ III-ს (978-1014) გადასცეს (მუსხელიშვილი, 1980, გვ. 230; სამუშია, 2009, გვ. 175). ირკვევა, აგრეთვე, რომ ამიერტაოს მბრძანებელს, მეფეთ-მეფე გურგენსაც „სამი ციხე თავისი მამულებითურთ ... უსამართლოდ წაღებული ჰქონდა კურაპალატის წილიდან“ (არისტაკეს ლასტივერტეცი, 1974, გვ. 50). სტეფანოს ტარონეცის ცნობით, კეისარზე გულმოსულ გურგენს ოლთისის ციხის აღება უცდია, მაგრამ წარუმატებლად და მამროვნის ხეობაში გადასულა. ბიზანტიელ სარდლებთან მოლაპარაკებისას პირობა მიუღია, რომ „[ბასილი მეფე] შეასრულებდა [გურგენის] ნება-სურვილს“ (ცაგარეიშვილი, 2020, გვ. 394). როგორც ჩანს, სწორედ ამ გარიგების შედეგად იგდო ხელთ გურგენ მაგისტროსმა ის სამი ციხე, რომელთა დაბრუნებას მოითხოვდა ბასილი II 1022 წლის კამპანიისას (არისტაკეს ლასტივერტეცი, 1974, გვ. 50-51). ციხეები, შესაძლებელია, სადღაც ოლთისწყლის ზემო წელზე მდებარეობდა.

აღნიშნული ტერიტორიები ბიზანტიელებმა შემოიმტკიცეს ქართველებთან წარმატებული ომის შემდეგ (1021-1022 წწ.). საზავო ხელშეკრულებით, გიორგი I (1014-1027) იძულებული იყო იმპერატორისთვის დაეთმო თორმეტი თუ თოთხმეტი ციხე მათი შესავალი ქვეყნებითურთ ტაოს, ბასიანს, შავშეთს, კოლა-არტაანსა და ჯავახეთში (ყაუხჩიშვილი, 1955, გვ. 288, 384-385). ბასილი II-მ გამარჯვების მიუხედავად „რომელნიმე ამათ ქუეყანათაგან ეკლესიანი, სოფელნი და ადგილნი დაულოცნა გიორგი მეფესა“ (ყაუხჩიშვილი, 1955, გვ. 288). წყაროებიდან არ ჩანს, რომელ საციხისთავო ქვეყნებზე გავრცელდა ბიზანტიის ხელისუფლება ქოროხის ქვემო წელისა და მტკვრის ზემო წელის აუზში. ნარატიული, დოკუმენტური და ეპიგრაფიკული წყაროების თანხმობლივი მონშობით, ქართული სახელმწიფოსა და ეკლესიის იურისდიქციის ქვეშ რჩებოდა აღნიშნული რეგიონის უმნიშვნელოვანესი ციხე-სიმაგრეები და ეკლესია-მონასტრები: თუხარისი, არტანუჯი, ანჩა და ათორმეტნი უდაბნონი კლარჯეთში, ნეფთისა და გარყლობის ციხეები (1028 წლამდე), სვეტი და ტბეთი შავშეთში, ბეჭისციხე კოლაში, კუმურდო, თმოგვი, ახალქალაქი, დღივი და ღრტილა ჯავახეთში (ყაუხჩიშვილი, 1955, გვ. 283, 289, 292, 293, 298, 300, 302, 304-306, 316, 382, 385, 386; ენუქიძე და სხვ., 1984, გვ. 32-34; სილოგავა, ახალაძე, 2012, გვ. 53-55, 66, 85, 93, 99, 117-119, 126-128, 137.). ამდენად, გასაზიარებელია თვალსაზრისი, რომლის თანახმად, საზღვარი ბიზანტიასა და საქართველოს შორის დაიდო იმ მთებზე, რომლებიც იმიერტაოს კლარჯეთისგან (ორჯოხის მთები) და ამიერტაოსგან (ბარდუს-ოლთისწყლის წყალგამყოფი) ყოფდა (თაყაიშვილი, 2016, გვ. 203, 349; მუსხელიშვილი, 2016, გვ. 14-17). ამის ჩრდილოეთით კეისრის ხელისუფლება ნომინალური იყო.

ახლადშემოერთებულ ტერიტორიებზე შეიქმნა ბიზანტიის სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეული – იბერიის საკაპეტანო, რომლიც ცენტრი, თავდაპირველ ეტაპზე მაინც, ოლთისში მდებარეობდა (Арутюнова-Фиданян, 1973, с. 65). ცნობები საკაპეტანოს მოწყობის შესახებ მეტად მწირია (Юзбашян,

1988, c. 183-215). მონაცემთა ფრაგმენტულობის მიუხედავად მკვლევრები აცხადებენ, რომ განვითარების ტენდენციები იბერიის საკაპიტანოსა და იმპერიის აღმოსავლეთი საზღვრების სხვა საკაპიტანოებში მსგავსი უნდა ყოფილიყო (Holmes, 2005, p. 390).

იაჰია ანტიოქელი ცალსახად მონიშნავს, რომ „ქართველთა ყველა ქვეყანა“ სამართავად ბიზანტიელებს გადაეცათ (სილაგაძე, 1985, გვ. 115). ეს მოხელეები, ცხადია, ადგილობრივი წარმომავლობის პირებიც შეიძლებოდა ყოფილიყვნენ, მაგრამ ისინი „ბერძნები“, საერთოიმპერიული პოლიტიკის გამტარებელი იქნებოდნენ. ბიზანტიური ადმინისტრაციის დანერგვა ბერძნულ ენასთან ერთად ბერძნული სამართლის დამკვიდრებასაც გულისხმობდა. მართლაც, ბიზანტიელი იურისტისა და მოსამართლის, ევსტათე ჰრომის სასამართლო განჩინებებიდან კარგად ჩანს, რომ ახალი მმართველობა კერძო სამართლის, სახელდობრ, მემკვიდრეობითი სამართლის ადგილობრივ ნორმებს იმპერიული წესებით ანაცვლებდა; მაგრამ, იმავდროულად, მკვიდრ სამართლებრივ ტრადიციებსაც უნევდა ანგარიშს და ტაოელთა დავებს იბერიის თემში ხან საიმპერიო, ხან კი „ეთნოსთა“ სამართლით განიხილავდა (იხ. Литаврин, 2001). „პერიაში“ შემონახული ორიოდე მაგალითიც, პარალელური მასალის გათვალისწინებით, საკმაო საფუძველს იძლევა იმის სამტკიცებლად, რომ სამემკვიდრეო სამართლის შეცვლით ბიზანტიელები ადგილობრივი სოციალური წეს-წყობილების მოშლასა და საიმპერიო წესრიგის გაერთგვაროვნებას, ადგილობრივი არისტოკრატის შესუსტებას, საბოლოო ჯამში კი დაპყრობილი ტერიტორიების შემომტკიცებას ისახავდა მიზნად.¹ ერთი ამგვარი პრაქტიკაც ცხადყოფდა, რომ საიმპერატორო კარი ეროვნული ინსტიტუტების ნგრევით ეროვნული თვითმყოფადობის აღმოფრხვას, დაპყრობილ-დამორჩილებულ ხალხთა საერთოიმპერიულ ინტერესთა ფერხულში ჩათრევას და ამ გზით, აღმოსავლეთის საზღვრების მტერთგან კიდევ უფრო ეფექტურად დაცვას ლამობდა (Адонц, 1908, c. 201). მიზნის მისაღწევად საიმპერატორო კარი ადგილობრივი არისტოკრატის იმპერიაში გადასახლების პოლიტიკას ახალისებდა. სიმდიდრისა და პატივის მაძიებელი აზნაურებიც სიამოვნებით ტოვებდნენ ტაო-კლარჯეთის მიუვალ სიმაგრეებს და განდიდების მოიმედენი შორეულ ბიზანტიაში იხვეწებოდნენ; ფეოდალთა ციხე-სიმაგრეები ბიზანტიური გარნიზონების ხელში გადადიოდა (ვაგარეიშვილი, 2020, გვ. 393; ყაუხჩიშვილი, 1955, გვ. 291-292, 385; არისტაკეს ლასტივერტეცი, 1974, გვ. 54-55). ამგვარი აქტით ბიზანტიელები დაპყრობილ ერებს პოლიტიკური და კულტურული ელიტის გარეშე ტოვებდნენ, წინააღმდეგობის განწევის უნარს უსუსტებდნენ.

ახლა ვნახოთ, რა გავლენა მოახდინა პოლიტიკურმა ცვლილებებმა საეკლესიო გეოგრაფიაზე.

X საუკუნის მიწურულისთვის ქართველთა საკურაპალატოს საეკლესიო რუკა საკმაოდ ქრელი იყო: იმიერტაოს დასავლეთი ნაწილი (ჭოროხის შუა

¹ შეიძლებოდა, გაგვეხსენებინა იუსტინიანეს რეფორმები და მათი შედეგები დასავლეთ სომხეთში (Адонц, 1908, c. 157-210). როგორც დ. ობოლენსკი აღნიშნავს (1994, pp. 10-11), მაკედონელთა დინასტიის ოიკომენიზმი გაჭრილი ვაშლივით წააგავდა იუსტინიანეს პოლიტიკას.

ნელი და პარხალ-თორთომისწყლის ხეობები) იმხნელის სამწყსოში შედიოდა, აღმოსავლეთი ნაწილი (ოლთისისწყლის ხეობა) – ბანელის. ორივე საეპისკოპოსო კათედრა ამიერტაოში¹ მდებარეობდა (სურგულაძე, აბაშიძე, 2016, გვ. 193-194; ჭეიშვილი 2007). ბასიანს ვალაშკერტელი მწყემსდა (სურგულაძე, აბაშიძე, 2016, გვ. 194). ეპარქიის ცენტრი მერმინდელ ჰასან-ყალაში უნდა ყოფილიყო (ჭეიშვილი, 2013). ზემო ქვეყნების საეკლესიო ორგანიზაციის შესახებ ქართველთა საკურაპალატოში წყაროები არაფერს გვეუბნება.

ანექსიის პირველ წლებში დავით კურაპალატის სამემკვიდრეოში საეკლესიო წეს-წყობილება, ჩანს, უცვლელი რჩებოდა. მხოლოდ გიორგი I-თან ომის დასრულების შემდეგ ბიზანტიელებმა ბასიანში გააუქმეს ვალაშკერტის საეპისკოპოსო, მის ტერიტორიაზე სამი ეპარქია შექმნეს, სამღვდელმთავრო კათედრები კონსტანტინოპოლისა და ანტიოქიის საპატრიარქოებს დაუქვემდებარეს (ჭეიშვილი, 2013).

ამისგან განსხვავებით, პირდაპირი ცნობები იმიერტაოს საეკლესიო ორგანიზაციის შესახებ XI საუკუნეში არ მოგვეპოვება. 1983 წელს რ. ედვარდსმა ოლთისის ციხის წმ. გიორგის ექვსაბსიდიანი ეკლესიის სამხრეთ კვარცხლბეკზე, ნანგრევებს შორის მიაგნო წარწერას, რომელზეც ნარსის იბერიის (?) ეპისკოპოსი იკითხებოდა (Edwards, 1985, pp. 21-23). წარწერა ეკლესიის კედლიდან იქნებოდა ჩამოვარდნილი, მისი ნგრევისას (ბაგრატიონი და სხვ., 2020, გვ. 213). როდის უნდა ამოეკვეთათ ეს წარწერა ან ვინ უნდა იყოს იქ მოხსენიებული ნარსისი? წმ. გიორგის ეკლესია X ს-ის მეორე ნახევარში ჩანს აგებული (ბაგრატიონი და სხვ., 2020, გვ. 214), 978 წლამდე, რადგან ეკლესიის საკურთხევლის კვარცხლბეკის სამშენებლო წარწერებში დავით III მაგისტროსად იწოდება (სილოგავა, 1980, გვ. 165, შენ. 22). ამისდამიხედვით, ბერძნული წარწერაც 970-იან წლებში ან უფრო გვიან არის შესრულებული. სამეფო რეზიდენციის ეკლესიაში ბერძნული წარწერის ამოკვეთა უცხოა დავითის მსოფლმხედველობისთვის, მისი კულტურულ-საეკლესიო და სახელმწიფოებრივი პოლიტიკისთვის, რომლის მასულდგმულებელი ქართული ენაა (ბერძენიშვილი, 1965, გვ. 23-24, შენ. 32). უფლის სახელით შემკული და კურთხეული ენის ერთგულნი რჩებიან ქართლის საკათალიკოსოს მწყემსმთავრებიც, რომელთა წოდებულება საეპარქიო ცენტრის სახელით და არა სადაურობით/ეთნიკურობით განისაზღვრებოდა. ამიტომ ვფიქრობთ, რომ ნარსის იბერიელი (?) არა ქართლის საკათალიკოსოს,² არამედ იმპერიის ეპისკოპოსია, იბერიის საკაპეტანოს სამართავად მოვლინებული; აქედან მისი წოდებულებაც – იბერიელი. საკაპეტანოს მღვდელმთავრის სახელის მოხსენიება საკაპეტანოს ცენტრალური ციხის ეკლესიაში კი სავსებით ბუნებრივია.

¹ ამიერტაო ქართველთა მეფის ტიტულის მატარებელ ბაგრატიონებს ეკუთვნოდა; 1008 წლიდან ერთიანი საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში მოექცა.

² ეპისკოპოს ნარსისის ძალდატანებით შემონაზვნებულ ადარნასე III-თან გაიგივება (ბაგრატიონი და სხვ., 2020, გვ. 214-216) საეჭვოა, რადგან: (1) მემათიანის მკაფიო ჩვენებით ადარნასე „მოკუდა უნებლიეთ ფიჩვთა“ (ყაუხჩიშვილი, 1955, გვ. 381), (2) შემონაზვნებული ქართველი მეფეები ეპისკოპოსის კარიერას აღარ იკეთებდნენ – ეს მათ ღირსებაზე დაბლა იდგა (შდრ. „ამათ მიეცა პატივი – კათალიკოსსა მეფისა თანა და ეპისკოპოსს – ერისთვისა თანა“ – ვახუშტი, 1973, გვ. 26).

იბერიის თემზე და, ალბათ, იმიერტაოზეც, იურისდიქციას ანტიოქიის საპატრიარქო იჩემებდა (ჭეიშვილი, 2017, გვ. 107-109). *Notitia Antiochena*-ს ბერძნულ ნუსხაში (Codex Vaticanus Graecus 1455) ანტიოქიის საპატრიარქოს ედესის საყდარს დაქვემდებარებულ მღვდელმთავრებს შორის დასახელებულია იბერიის ეპისკოპოსიც (Gelzer, 1892, S. 248). იბერიის კათედრის ჩართვა ედესის სამიტროპოლიტოში, ჩანს, გადამწერთა შეცდომაა (Gelzer, 1892, S. 262). ჰ. გელცერმა (1892, S. 279) გამოთქვა ფრთხილი ვარაუდი იბერიისა და ბასიანის ორტროსის ეპარქიისადმი კუთვნილების შესახებ. ასეთი დაშვების შემთხვევაშიც იმიერტას საეკლესიო სტატუსი გაურკვეველი რჩება.

იმავე ნოტიციის სხვა ნუსხების თანახმად, ანტიოქიის საპატრიარქოს ექვემდებარებოდა პანასკერი თავისი ქვეყნით და კალმაღი (Honigmann, 1935, S. 219). დასახელებულ ტოპონიმებს ფანასკერტთან და კალმახთან აიგივებენ (Honigmann, 1935, S. 220). იბერიის (საქართველოს სამეფოს? – გ.ჭ.) საზღვრებს მიღმა და მის ტოლფარდ ტერმინებად ნაჩვენები ეს ტოპონიმები იმპერიის საზღვრებშია საგულვებელი. სურათი, თითქოს, გამოიკვეთა: ამიერტაოს ეს ორი საეკლესიო ცენტრი ან ერთ-ერთი მათგანი, გაავრცელებდა იურისდიქციას იმიერტაოზე. მაგრამ არსებობდა ფანასკერტის და კალმახის კათედრები? დადებითი პასუხის შემთხვევაში უნდა ვთქვათ, რომ ბიზანტიის იმპერიას ამიერტაო თუ მისი მნიშვნელოვანი ნაწილი დაუპყრია. ასეთი შესაძლებლობა კი სრულიად გამოირიცხება წყაროთა მონაცემებით. ამიერ- და იმიერტაოს საზღვრის დასავლეთ სექტორში ამაყად აღმართული იშხნის ტაძარი ვიზუალური დემონსტრირება იყო ბაგრატიონთა უფლებებისა ამიერტაოს ამ მონაკვეთზე. იგივეს ცხადყოფდა მცირე ეკლესიისა და მთავარი ტაძრის საამშენებლო წარწერები (1006 – 1032 წწ. შორის შესრულებული) გურგენ მეფეთ-მეფის (994-1008), გიორგი I-ის (1014-1027) და ბაგრატ IV-ის (1027-1072) მოხსენიებით (თაყაიშვილი, 2016, გვ. 150-154, 171-172, 278-282, 305-306). საზღვრის აღმოსავლეთ მონაკვეთში „საზღვარი მამულისა და სამეფოსა“ ქართველ მეფეთა ბანადან იწყებოდა. XI საუკუნის მინურულამდე ბანა ბაგრატიონთა სახლის „თქსი“ მამულია (ყაუხჩიშვილი, 1955, გვ. 289, 291-292, 295, 318, 385). ფანასკერტიც საქართველოს მეფეთა დომენია, მათი რეზიდენციაა XI საუკუნის 10-იანი წლებში. იმავე საუკუნის 60-იან წლებშიც ის საქართველოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სიმაგრეა, წინ ეღობება შემოსეულ სელჩუკებს (ყაუხჩიშვილი, 1955, გვ. 306, 382-383). ცნობა, რომელიც დასახელებულ პერიოდებს შორის ფანასკერტის სტატუსის ცვლილებაზე მიგვანიშნებდეს, არ მოგვეპოვება. კალმახის ციხეში მეფის ერისთავი იჯდა და 40-50-იან წლებში აქტიურად ემხრობოდა ცენტრალურ ხელისუფლებას ურჩი ფეოდალების წინააღმდეგ ბრძოლაში (ყაუხჩიშვილი, 1955, გვ. 301, 302, 304, 305). ამრიგად, ამიერტაო კეისართა ძალაუფლების მიღმა რჩებოდა. თუ იმასაც გავიხსენებთ, რომ ფანასკერტსა და კალმახში არასდროს ყოფილა საეკლესიო ცენტრი, მაშინ შეგვიძლია დავასკვნათ – *Notitia Antiochena*-ს პანასკერისა და კალმახის ფანასკერტთან და კალმახთან გაიგივება მხოლოდამხოლოდ სახელთა ფონეტიკურ მსგავსებას ემყარება და რეალურ-ისტორიულ საფუძველს მოკლებულია.

ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში იმიერტაოს საეკლესიო გეოგრაფიის შესწავლისთვის უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება პარხლის სამშენებლო წარწერას „ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთის პატრიარქის“ იოანეს მოხსენიებით. წარწერა უთარიღოა. პალეოგრაფიული ნიშნების, შინაარსის და ზოგადისტორიული ფონის გათვალისწინებით ფიქრობენ, რომ საუბარია იოანე V ოქროპირზე (1033-1049) (ოთხმეზური, 2010; სურგულაძე, 2016, გვ. 177-180; შდრ. თაყაიშვილი, 2016, გვ. 253, 409-410; სილოგავა, 2006, გვ. 157-167). გვიანდელი საეკლესიო საბუთებით ცნობილია, რომ „პარხალი მისითა შესავლითა“ საკათალიკოსო მამული ყოფილა (სურგულაძე, აბაშიძე, 2016, გვ. 55). პარხლის წარწერა ადასტურებს, რომ ამ ტრადიციას, სულ გვიან, XI საუკუნის პირველ ნახევარში ჩაეყარა საფუძველი. ეგების, საქართველოს ეკლესიის საჭეთმყრობლის დაკვეთით გადაინერა პარხლის მონასტერში, საქართველო-ბიზანტიის საზღვარზე, ისეთი ტექსტები, რომლებიც ეროვნულ წმინდანთა ხატებას განამტკიცებდა, ქართული ეკლესიის ბერძნულთან თანასწორობას ქადაგებდა და ბერძნული ეკლესიის უნივერსალიზმის იდეას ეწინააღმდეგებოდა.¹

საკითხავია, ყოვლისა აღმოსავლეთის, ანუ საქართველოს პატრიარქის იურისდიქციის დეკლარირება იმიერტაოს ერთ ნაწილზე (პარხლისწყლის ხეობაზე) რამდენად ესადაგებოდა ბიზანტიის პოლიტიკას იბერიის საკაპეტანოში?

ქართულ-ბიზანტიურ იდენტობათა დაპირისპირება კარგად გამოჩნდა თორთომისწყლის ხეობაში. შუა საუკუნეების ქართული ისტორიულ-გეოგრაფიული ნომენკლატურით ამ მხარეს „სულა თორთომი“ ეწოდება (სურგულაძე, აბაშიძე, 2016, გვ. 193). ფიზიკურ-გეოგრაფიულ თავისებურებათა გამო ის უფრო მცირე ქვეყნებადაც იყოფოდა. ასეთი ქვეყნების საეკლესიო ცენტრები ყოფილა ხახული (თორთომისწყლის ზემო წელზე) და ოშკი (თორთომისწყლის ქვემო წელზე) (ბერძენიშვილი, 2007, გვ. 237). თორთომის ხეობას სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა: აქ შემოდიოდა ევფრატის სათავეებიდან (კარნუ-ქალაქიდან) წამოსული „გზა ქართლისა“, რომელიც ოლთისისწყლის ხეობაში გადადიოდა და საქართველოს ცენტრალურ რაიონებზე გავლით კახეთ-ჰერეთამდე აღწევდა. გზის კიდევ ერთი ტოტი თორთომის ხეობიდან არტანუჯისკენ მიემართებოდა. ამდენად, „სულა თორთომის“ გაკონ-

¹ ვგულისხმობ „პარხლის მრავალთავის“ კრებულში „შუშანიკის მარტვილობისა“ და „აბო ტფილელის წამების“ ჩართვას, ხოლო „კლარჯულ მრავალთავში“ (სავარაუდოდ, პარხალშია გადაწერილი – სურგულაძე და სხვ., 2018, გვ. 106) – იოანე ბოლნელის ქადაგებებისა და მცხეთის წმიდა ჯვრის აღმართვის ისტორიის. გარდა ამისა, „კლარჯულ მრავალთავში“ შესულია ისეთი საკითხავებიც, რომელთა დედააზრი ძირეულად ეწინააღმდეგება პატრიარქ ფოტიოსიდან მომდინარე კონსტანტინოპოლურ დოქტრინას იმის შესახებ, თითქოს ქრისტიანობა გავრცელდა ბერძენთა ქვეყნიდან ბერძნული მნიგნობრობით და ბერძენების საშუალებით; ამ აზრის საპირწონედ განათლებული ქართველი იმველიებდა წმ. კირილე იერუსალიმელის ჰომილიების იმ პასაჟს, რომელიც ამბობდა, რომ „ებრაელთა დაწერილი იგი (ე.ი. წმიდა წერილი – ავტ.) და მოციქულნიცა ყოველნი ებრაელნი იყვნენ ... მათე, რომელმან დაწერა სახარებაჲ, ებრაელებრითა ენითა დაწერა იგი. და პავლე ქადაგი „ებრაელი იყო ებრაელთაგან“ (ვაჩნაძე, ჭიეშვილი, 2007, გვ. 105).

ტროლება ბიზანტიელებს შემდგომ ექსპანსიასაც გაუადვილებდა.¹ XI საუკუნის დასაწყისშივე ხახულისა და ოშკის ქვეყნებში კეისრის ხელისუფლება დამყარდა. მეტად მეტყველი მონღოთა ეპიგრაფიკულმა ძეგლებმა შემოგვინახა.

ექეჟი (თორთომთან), 1007 წ.: „(ესე ყოვლადპატიოსანი და წმინდა ტაძარი) ყოვლადწმიდა ღვთისმშობლისა აიგო ჩემ მიერ, ლარისისა და მაკედონიის მხედართმთავრის, გრიგოლ პატრიკიოს სუმბათის ძის (რომელ არს) კეხკაცი (?), იბერის და (ჩემი შვილების? მიერ), ვასილ და კონსტანტინე დიდი მეფეებისა და თვითმპყრობლების, პორფიროგენეტების ზეობაში, წელსა 6515-სა“ (ყაუხჩიშვილი, 2004, გვ. 16).

ოშკი, 1020-1025 წწ.: „ქ. სამებაო წმიდაო, აღიდენ შენ მიერ გვრგვოსანნი მეფენი ბასილ და კოსტანტი, რომელთა მიერ განსრულებულ იქმნა მეორედ დაბურვითა ტაძარი ესე ღმრთისაჲ მონაზონობასა გრიგოლისა და დავითისსა(?)...“ (თაყაიშვილი, 2016, გვ. 202, 348).

ორივე წარწერაში იმიერტაოზე კეისართა სუვერენული უფლებებია ხაზგასმული. ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში მომხდარი ეს სიახლე ერთ შემთხვევაში ბიზანტიელი დიდმოხელის, სავარაუდოდ, კავკასიური წარმოშობის, მიერ არის დეკლარირებული, მეორე შემთხვევაში – ქართველი ბერის. ცვლილებები ეკლესია-მონასტრებიდან არის განცხადებული, რაც იმის მანიშნებელია, რომ ბიზანტიური ოიკომენე საქართველოს ეკლესიის ერთი ნაწილის მიერთებასაც ცდილობდა. ოშკის ტაძარში ბიზანტიელ იმპერატორთა მოსახსენებლები („გარდაიცვალა თვთმპყრობელი წმიდაჲ მეფეჴ ბერძენთაჲ ბასილი ქრონიკონსა სმე...“) ტაოელ ბაგრატიონთა მოსახსენებლებს („...ვსენებაჲ არს ბაგრატ მეფისაჲ ამას დღესა გარდაიცვალა სულითა კურთხეული ბაგრატ ქრონიკონი იყო რჳჴ“) ჩაენაცვლა (თაყაიშვილი, 2016, გვ. 204, 350); ბაგრატოვანთა ტაძარი (სილოგავა, 2006, გვ. 60; შდრ. მეტრეველი, 1996, გვ. 23, 29, 35), თითქოს, საიმპერატორო ტაძრად გადაიქცა. შუა საუკუნეების ენაზე მონასტრის დაპატრონებაც ქვეყნის დაპატრონებას ნიშნავდა.

წარწერებში ერთი მნიშვნელოვანი განსხვავებაც შეინიშნება: გრიგოლ პატრიკიოსის წარწერა ბერძნულ ენაზეა შესრულებული, გრიგოლისა და დავითის – ქართულ ენაზე. ეს, რა თქმა უნდა, არ იქნებოდა შემთხვევითი მოვლენა და არც მხოლოდ იმით გამონვეული, რომ წარწერათა დამკვეთნი სხვადასხვა წრეს მიეკუთვნებოდნენ. გრიგოლ სუმბათის ძის საქმიანობა ცხადყოფს, რომ საკურაპალატოს ინკორპორაციისთანავე ბიზანტიელები იქ ბერძნული ენის დამკვიდრებას ცდილობენ, საფიქრებელია, როგორც ოფიციალური საქმის სანარმოებლად, ისე საეკლესიო მსახურებისთვის. ოშკის

¹ ბიზანტიელებისთვის, ცხადია, მნიშვნელოვანი იყო სავაჭრო გზების გაკონტროლება. გვიანდელი მონაცემებით, თორთომთან საბაჟოც („მარილის თუალი“) მოქმედებდა (სურგულაძე, აბაშიძე, 2016, გვ. 127, 128). შესაძლოა, თორთომის საბაჟო X საუკუნეშიც ფუნქციონირებდა; ყოველ შემთხვევაში, გაცხოველებულ ვაჭრობასა და სავაჭრო შემოსავლების მოწესრიგებულ აკრეფას უნდა შეექმნა ის დოვლათი, რომელიც შესაძლებლობას მისცემდა ქართველ კურაპალატებს ოშკის, ხახულის, პარხლისა და ოთხთაეკლესიის დიდებული ტაძრების აგებას.

ნარწერები კი იმაზე მიანიშნებს, რომ იმიერტაოში ბერძნული ენის დანერგვის ცდა ლოკალური და წარუმატებელი მოვლენა ყოფილა. „გიორგი მთანმიდელის ცხოვრებიდან“ კარგად ჩანს, რომ ბერძნულს, როგორც სალიტერატურო-საღვთისმეტყველო ენას, ხახულის თემშიც კი არ ჰქონდა ფეხი მოკიდებული; 1019 წლისთვის „ჩუენი ენა“, ე.ი. ქართული გაბატონებული იყო როგორც ეკლესია-მონასტრებში, ისე საერო ფეოდალთა წრეში. ბიზანტიელი დიდმოხელის, ანთიპატოს პატრიკიოსისა და კაპადოკიის სტრატეგოსის ფერის ჯოჯიკის ძის ოჯახშიც კი, დასახელებული ჰაგიოგრაფიული ძეგლის მიხედვით, ბერძნულის კვალიც არ ჩანს. გიორგი მთანმიდელმა ეს ენა, როგორც მისი ბიოგრაფი გვამცნობს, კონსტანტინოპოლში შეისწავლა (აბულაძე, 1967, გვ. 114-118).

ტაოს ხელნაწერი მემკვიდრეობაც თვალნათლივ მოწმობს, რომ ხახული და ოშკი, პარხლის მსგავსად, ქართული კულტურისა და მნივნობრობის მნიშვნელოვან კერებად რჩებოდა (სურგულაძე და სხვ., 2018, გვ. 102-103, 105-106).

XI საუკუნის 30-იანი წლების დასაწყისში ხახულის მონასტერში გადაიწერა იოანე ოქროპირის „თარგმანებაჲ იოვანეს თავისა სახარებისაჲ“, რომლის ანდერძი გვამცნობს: „დაიწერა [...] მფ`ზსა რომანოსისა, ქართველთა ზ`ა ბ`გრტ მცირისა“ (მარი, 1955, გვ. 67). გადამწერი, ერთი მხრივ, აღიარებს ბიზანტიის კეისრის უზენაესობას, ხოლო, მეორე მხრივ, კულტურულ-პოლიტიკურ იდენტობას დაუფარავად უკავშირებს საქართველოს სამეფოს. იმავედროულად, 1033 წ. ილარიონ იშხნელის დაკვეთით ოშკში გადამწერა ოთხთავი „სალოცველად და სადიდებელად ღმრთივმორწმუნეთა მეფეთა ჩუენთა: ბაგრატ კურაპალატისა და დედისა მათისა მარიამ დედოფალთა დედოფლისა“; ანდერძის კრულობით ნაწილში კი მსოფლიოს ხუთ პატრიარქთან ერთად იხსენიება იოვანე ქართლის კათალიკოსი (სურგულაძე და სხვ., 2018, გვ. 227). თვალშისაცემია ბიზანტიის კეისართა მოუხსენებლობა. სპეციალისტები აღნიშნავენ, რომ: „ანდერძის ცნობები უალრესად საინტერესოა იმ მხრივაც, რომ ადასტურებს ოშკის ტაძრის და, შესაბამისად, იმიერტაოს ამ ნაწილის საქართველოს მეფისადმი დაქვემდებარებას“ (სურგულაძე და სხვ., 2018, გვ. 91). ანდერძი, ვფიქრობ, საკმაო საბუთს არ იძლევა მსგავსი დასკვნისთვის; ის ილარიონ იშხნელის მსოფლმხედველობას გადმოსცემს, თუმცა იგივე სულისკვეთებით, შეიძლება, ოშკელი გადამწერებიც ყოფილიყვნენ გამსჭვალულნი.

შემდგომი მოვლენები კიდევ უფრო ამძაფრებს იმიერტაოს ქართულ პოლიტიკურ სივრცეში დაბრუნების განცდას. 1036 წელს ჯოჯიკ პატრიკმა¹ ოშკის ტაძარი მოხატა (თაყაიშვილი, 2016, გვ. 206, 352). დღესდღეობით მონატულობა მეტად დაზიანებულია (Thierry, 1986; Skhirtladze, 2010). მკვლევარ-

¹ მკვლევრები ჯოჯიკ პატრიკოსს 1016 წელს დოროსტოლიონის სტრატეგოსად ნამსახურებ ჯოჯიკ თევდატის ძესთან აიგივებენ (თაყაიშვილი, 2016, გვ. 206, 353; Thierry, 1986, p. 152; Djobadze, 1992, p. 140). არ არის გამორიცხული, რომ ის ფერის ჯოჯიკის ძის შვილი ყოფილიყო, რადგან ტაოში მფლობელობას ფერისის სახლი ინარჩუნებდა. მართალია, 1022 წ. ფერის ჯოჯიკის ძე სიკვდილით დასაჯეს და მისი სახლულობაც კონსტანტინოპოლში გაასახლეს, მაგრამ თორმეტი წლის შემდეგ, ანუ 1034 წელს, ფერისის სახლმა „თვსთავე პრასტინთა“, ტვარნატაფს (პროვინცია ევფრატ-არაცანის სათავეებთან, ბაგრევანდის მახლობლად) დაბრუნების უფლება მიიღო (აბულაძე, 1967, გვ. 117-118). ორიოდ წელიწადში თვარნატაფადან იმიერტაოში გადმოსვლაც სავსებით შესაძლებელი იქნებოდა.

თა ყურადღება იმთავითვე მიიპყრო სამხრეთი მკლავის დასავლეთ კედელზე გამოსახულმა საზეიმო ცერემონიალმა, რომელიც წარმოდგენილია ტაოს უპირველესი საეკლესიო ცენტრების, ბანას კათედრალის, ოთხთა ეკლესიისა და შესაძლებელია, ოშკის ფონზე. ფრაგმენტულობის მიუხედავად, ის იდენტიფიცირდება როგორც XI საუკუნის 20-30-იანი წლების საქართველოს ისტორიასთან დაკავშირებული ერთ-ერთი საზეიმო მოვლენა: ბაგრატ IV-ის მეფედ კურთხევა (1027 წ.) თუ ქორწინება (1032 წ.) ბიზანტიის იმპერატორის, რომანოზ III არგიროსის (1028-1034) ძმისშვილზე, დედოფალ ელენეზე (Thierry, 1986, p. 136-137; ჯობაძე, 1991, გვ. 65-66 (სხირტლაძე, 2009, გვ. 33-34; Skhirtladze, 2010, p. 101) ან ელენე დედოფლის მიერ სინმინდეების ჩამოსვენება და მათი სადღესასწაულო მიგებება (ბულია, 2018, 163-169). სამხრეთის ცენტრალურ ნაწილში გამოსახულნი იყვნენ ჯოჯიკი და უცნობი მღვდელმთავარი¹ (Thierry, 1986, p. 136; Skhirtladze, 2010, p. 100). საქტიტორო და განმარტებითი წარწერები მხოლოდ ქართულია.

ნ. ტიერის (1986, p. 143, 152) ვარაუდით, ოშკის ტაძრის სამხრეთი მკლავის მოხატულობა დაკარგული ტერიტორიების შემოერთებას მონშობს; ამ პროცესში აქტიურად მონაწილეობდნენ ტაოელი აზნაურები და პირველ რიგში, ჯოჯიკის სახლი. ბაგრატ IV-ს ტერიტორიები უნდა შემოერთებინა რომანოზ არგიროსის ვერაგული მკვლევლობის (1034 წ.) საპასუხოდ. ამის საწინააღმდეგოდ, ვ. ჯობაძე (1992, p. 140) ჯოჯიკს მიიჩნევს ბიზანტიელ დიდმოხელედ, რომელიც ტაოში თუ მის ერთ ნაწილში ადმინისტრაციულ მოვალეობებს ასრულებდა. მაგრამ ასეთ შემთხვევაში გაუგებარია მოხატულობის მიზანდასახულობა: ახლადგაიმპერატორებულ და იმპერატორის მკვლელ მიხეილ IV პაფლაგონელს (1034-1041) რომანოზ III-ის გახსენება დიდად არ ეამებოდა და ერთგული მოხელეც მისი ნება-სურვილის წინააღმდეგ ვერ იმოქმედებდა. ამიტომ მისაღებია თვალსაზრისი, რომ მოხატულობა საქართველოს სამეფო კარის დაკვეთით არის შექმნილი (სხირტლაძე, 2009, გვ. 34). ანგარიშგასანევია ის გარემოებაც, რომ 1036 წლის წარწერებში აღარ იხსენიებიან ბერძენთა წმინდა მეფეები; ერთი ბერძნული გრაფემაც კი არსად ჩანს.

ჯერ კიდევ ე. თაყაიშვილი (2016, გვ. 203, 349) ოშკისა და ხახულის შემოერთებას ბაგრატ IV-სა და მიხეილ IV-ის შორის მომხდარ განხეთქილებას უკავშირებდა და 1034 წლით ათარილებდა, თუმცა საამისო საბუთს არ მიუთითებდა. ოშკის ტაძრის 1036 წლის მოხატულობა და გარკვეულწილად, მესტიის ოთხთავის 1033 წლის ანდერძი მხარს უჭერს ღვანლმოსილი მეცნიერის თვალსაზრისს, რომ ბაგრატიონთა ხელისუფლება იმიერტაოსა თუ მის ერთ ნაწილზე 1030-იან წლებში აღმდგარა. საამისო წერილობითი მონშობა კი სკილიცას მოეპოვება. ბიზანტიელი მემატიანის თანახმად, 1034 წლის დასასრულს იმპერიამ რამდენიმე მარცხი იწვნია, მათ შორის, საქართველოს მეფისგანაც: „სებასტოსმა პაკრატიოსმა თითქოსდა შური იძია მეუღლის ბიძის, იმპერატორ რომანოზის (მკვლევლობისთვის), უარი თქვა რომაელებთან

¹ ზაქარია ვალაშკერტელი? 1031 წლისთვის ის უკვე ბანელი მამამთავარია; ამ დროისთვის, როგორც ფიქრობენ, ის ნაპატიებია საიმპერატორო კარის მიერ, ბრუნდება სამშობლოში და გვირგვინს უკურთხებს ბაგრატ IV-ს და დედოფალ ელენეს (Skhirtladze, Kldiashvili, 2022, p. 319).

დადებულ სამშვიდობო ხელშეკრულებაზე და დაიბრუნა ყველა ციხე-სიმაგრე, რომელიც მანამდე გადასცა მათ“ (John Skylitzes, 2010, p. 374).¹ პანკრატიოსი, ცხადია, ბაგრატ კურაპალატია. 1034 წ. მას არ ქონია სებასტოსის ნოდება (შდრ. John Skylitzes, 2010, p. 374, n. 22); სკილიცამ, ჩანს, იმ პატივით მოიხსენია, რომელსაც საქართველოს მეფე „ისტორიის“ დანერის დროისთვის ატარებდა. ციხე-სიმაგრეებიც, მართალია, ბიზანტიელებს დავით III-მ და გიორგი I-მა დაუმტკიცეს, მაგრამ, როგორც ჩანს, ბაგრატსაც მოუხდა ამ რეალობის აღიარება, რომანოზ არგიროსთან სამშვიდობო ხელშეკრულება რომ დაედო (სილაგაძე, 1985, გვ. 118).

ისიც შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ოშკის ქვეყანა ბაგრატ IV-მ მიიღო როგორც მზითვი (შდრ. ბულია, 2018, გვ. 169) – ამგვარი პრაქტიკა ქართული დიპლომატიისთვის უცხო არ ყოფილა (ყაუხჩიშვილი, 1955, გვ. 177). ნამზითვის არეალი შეიძლება გაიზარდოს კიდევ: ოშკის ტაძარში ბანას, ოთხთა ეკლესიისა და ოშკის (?) გამოსახვა მიუთითებს მათ „გამორჩეულ მნიშვნელობაზეც“ საქართველოს სამეფოშიც (და არანაირად ბიზანტიის იმპერიისთვის) (სხირტლაძე, 2009, გვ. 34) და მონაწილეობაზეც სინმიდეთა დახვედრის ცერემონიალში (ბულია, 2018, გვ. 167-168). თუ ეს ასეა, მაშინ დასაშვებია, რომ საქართველოს მეფემ ოთხთა ეკლესია, ანუ მდ. ჭოროხის შუა დინების ციხე-ქვეყნებიც (გვიანდელი „საკავკასიო“) მიიღო მზითვად. ელენე დედოფლის გარდაცვალების შემდეგ ბაგრატ IV-ის უფლებები ამ ქვეყანაზე, ჩანს, შეირყა; შესაფერის დროს კი მან აღადგინა სიუზერენობა იმიერტაოზე თუ მის ნაწილზე (თორთომისწყლის ხეობა, ჭოროხის შუა წელი, პარხლისწყლის ხეობა). აღსანიშნავია, რომ მოგვიანებითაც (1037 წ.) ბაგრატი „ძლიერ მტრობდა“ იბერიის საკაპეტანოს და იმპერიის ხელისუფალნიც მის წინააღმდეგ ვერაფერს აწყობდნენ (ყაუხჩიშვილი, 1963, გვ. 58-59; John Skylitzes, 2010, p. 379).

ზემოთქმულის შემდეგ სრულიად გასაგები ხდება „ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთის პატრიარქის“ იოანე V ოქროპირის (1033-1049) გამოჩენა პარხალში – იმიერტაო კულტურულად ქართულ ქვეყნად რჩებოდა. ბიზანტიელებმა იქ ბერძნული ენის დამკვიდრება ვერ მოახერხეს; იმიერტაო იმპერიის ორგანულ ადმინისტრაციულ თუ საეკლესიო ნაწილადაც ვერ აქციეს. იმიერტაოს ქართულ პოლიტიკურ სივრცეში შემოსვლით კი საქართველოს ეკლესიის პოზიციები იმ მხარეში უფრო გამყარდებოდა.

რამდენ ხანს შეინარჩუნა ბაგრატ IV-მ იმიერტაო, წყაროებიდან არ ჩანს. შეიძლება, შემოერთებული ტერიტორიები კვლავ დაეკარგა 40-50-იან წლებში, ბიზანტიის იმპერიასთან დაპირისპირების აქტიურ ფაზაში.

მანასკერტის ბრძოლის შემდეგ ბიზანტიელებმა მიატოვეს კავკასიაც და მცირე აზიის დიდი ნაწილიც. ამით ისარგებლა საქართველოს მეფემ გიორგი II-მ (1072 – 1089) და დაიბრუნა ბიზანტიელთაგან ნაღებული ციხეები:

„ნაუხუნა ბერძენთა ანაკოფია, თავადი ციხეთა აფხაზეთისათა, და მრავალნი ციხენი კლარჯეთისა, შავშეთისა, ჯავახეთისა და არტანისა. და შემდგომად ამისა ესეცა მომადლა ღმერთმან, აღიღო ქალაქი კარისა, ციხე-

¹ აღნიშნული ფრაგმენტი არ შევიდა „გეორგიკის“ V ტომში (იხ. ყაუხჩიშვილი, 1963, გვ. 7-82).

ქუეყანა, და სიმაგრენი ვანანდისა და კარნიფორისანი, და იოტნა თურქნი მის ქუეყანისაგან“ (ყაუხჩიშვილი, 1955, გვ. 317).

მოტანილ ამონარიდში ტაოს ციხეები არ იხსენიება. იქნებ, ამ დროისთვის, ბიზანტიელები უკვე აღარ ფლობდნენ მათ? ხომ ცნობილია, რომ 1080 წლისთვის ასისფორი, იგივე პარხალი (მუსხელიშვილი, 1980, გვ. 160-161), საქართველოს სამეფოს ეკუთვნოდა (ყაუხჩიშვილი, 1955, გვ. 319). იქნებ, ბაგრატიონებს ეს მხარე არც არასდროს დაუკარგავთ, ყოველ შემთხვევაში, 1030-იანი წლების შემდეგ? დანამდვილებით ცნობილია, რომ იმიერტაოს აღმოსავლეთი ნაწილი, ოლთის-მამროვანი („ოლთისნი“) 1070-იანი წლების დასაწყისშიც ბიზანტიელებს ეპყრათ (ყაუხჩიშვილი, 1955, გვ. 318). გადაეცა თუ არა ეს მხარეც საქართველოს მეფეს, წყაროებიდან არ ჩანს. ასეც რომ მომხდარიყო, ქართველებს მალევე უნდა დაეკარგათ ოლთისის ციხე – ვინმე შეიხ ასანის XI საუკუნის საფლავის ქვა (ბერძენიშვილი, 2009, 92) ამის უეჭველი ნიშანია.

იმიერტაოს მაგალითმა კიდევ ერთხელ ცხადყო საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობათა და ბიზანტიური ოიკომენიზმის მრავალპლანიანობა. თუ დასავლეთ საზღვრებზე იმპერატორები სასტიკ შეუწყნარებლობას იჩენენ სლავური ენებისადმი (Obolensky, 1994, p. 20), აღმოსავლეთ საზღვრებზე იძულებულნი არიან შეეგუონ ქართული ენის ბატონობას ეკლესია-მონასტრებშიც და ფეოდალთა ციხე-დარბაზებშიც; ადგილობრივ ენას ბიზანტიელები ანი-შირაკის ყოფილ სამეფოშიც იწყნარებენ, სამართლებრივ აქტებს ბერძნულიდან სომხურ ენაზეც კი თარგმნიან (Бенешевич, 1921, с. 21), მაგრამ იქვე ბერძნულენოვან კათედრებსაც აარსებენ (მიხეილ ანელის ბერძნული საბეჭდავი – Степаненко, Алексеенко, 2009, с. 238-239). საქართველოს დაპყრობილ ნაწილში, კერძოდ, ბასიანში, ვაკე რელიეფი და მოსახლეობის ნარევიობა ბიზანტიელებს უადვილებს საეკლესიო და ადმინისტრაციულ გარდაქმნებს, ხოლო იმიერტაოში, სადაც მოსახლეობა ეთნოკულტურულად შედუღაბებულია და ქართული ენა წარმართავს საერო და სასულიერო ცხოვრებას, ბერძნული საეკლესიო წეს-წყობილება ფეხს ვერ იკიდებს; ტაოს დანაწევრებული რელიეფიც ხელს უშლის ფართომასშტაბიანი ასიმილაციური პოლიტიკის წარმართვას. ამდენად, იხატება საკმაოდ საინტერესო სურათი, როდესაც ბიზანტიის სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეულის, იბერიის საკაპიტანოს ერთი ნაწილი პოლიტიკურად საიმპერიო ოიკომენეს ნაწილია, ხოლო კულტურულ-ეკლესიურად – საქართველოსი (შდრ. ბაგრატიონი და სხვ., 2020, გვ. 88). ბიზანტიის კავკასიური საზღვრებიც შემდგომ კვლევას მოითხოვს.

გამოყენებული ლიტერატურა

აბულაძე, ილ. (1967). ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II (XI-XV სს.), დასაბეჭდად მოამზადეს ილ. აბულაძემ, ნ. ათანელიშვილმა, ნ. გოგუაძემ, მ. დოლაქიძემ, ც. ქურციკიძემ, ც. ჭანკიევმა, ც. ჯღამაია ილ. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბილისი: „მეცნიერება“.

არისტაკეს ლასტივერტეცი (1974). ისტორია, ქართული თარგმანი გამოკვლევით, კომენტარებითა და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა, თბილისი: „მეცნიერება“.

- ბაგრატიონი, გ., კუპატაძე, ბ., სამუშია, ჯ. (2020). ტაო-კლარჯეთის ციხე-სიმაგრეები, III ტომი (ტაოს ფორტიფიკაციები), თბილისი: „სამშობლო“, პროექტი განხორციელდა შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით (გრანტი 57/03).
- ბერძენიშვილი, დ. (2007). ტაოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, მარიამ ლორთქიფანიძე 85, 234-249, თბილისი: „თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა“.
- ბერძენიშვილი, დ. (2009). ანდრია პირველწოდებულის ნაკვალეფზე, თბილისი: „უნივერსალი“.
- ბერძენიშვილი, ნ. (1965) საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, თბილისი: „მეცნიერება“.
- ბულია, მ. (2018). შუა საუკუნეების საქართველოში წმინდა ნაწილების თავყვანის ცემის ზოგი თავისებურების შესახებ, საქართველოს სიძველენი, 21, თბილისი: „ბეჭდვითი სიტყვის კომბინატი“.
- ენუქიძე, თ., სილოგავა, ვ., შოშიაშვილი, ნ. (1984). ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს., შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა, თბილისი: „მეცნიერება“.
- ვაჩნაძე, ნ., ჭეიშვილი, გ. (2007) ქრისტიანობა და ენობრივი პოლიტიკა, ანალები 1, 104-150, თბილისი: „მემატიანე“.
- ვახუშტი (1973). ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“.
- თაყაიშვილი, ე. (2016). თხზულებანი, I, თბილისი: „არტანუჯი“.
- მარი, ნ. (1955). იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქო წიგნსაცავის ქართული ხელნაწერების მოკლე აღწერილობა, დასაბუჯდად მოამზადა ე. მეტრეველმა, თბილისი: „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა“.
- მეტრეველი, ე. (1996). ნარკვევები ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან, თბილისი: „ნეკერი“.
- მუსხელიშვილი, დ. (1980). საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, II, თბილისი: „მეცნიერება“.
- მუსხელიშვილი, დ. (2016) საქართველოს ისტორიის ატლასი, დ. მუსხელიშვილის რედ., თბილისი: „არტანუჯი“.
- ოთხმეზური, გ. (2010). „ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიარქი“ (პარხლის წარწერა), საერთაშორისო კონფერენცია ტაო-კლარჯეთი, მასალები, 271-279, თბილისი: „ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი“.
- სამუშია, ჯ. (2009). ბიზანტიის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულის – „იბერიის თემის“ დაარსების თარიღისათვის, სამეცნიერო პარადიგმები, 171-183, თბილისი: „მერიდიანი“.
- სილაგაძე, ბ. (1985). იაჰია ანტიოქელის ცნობები საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობის შესახებ X ს-ის ბოლო მეოთხედსა და XI ს-ის პირველ მეოთხედში, ქართული წყაროთმცოდნეობა, VI, 108-126, თბილისი: „მეცნიერება“.
- სილოგავა, ვ. (1980). ყარსის ციხის ერთი ქართული წარწერა, მაცნე, იაეხი სერია, 1, 161-174, თბილისი: „მეცნიერება“.
- სილოგავა, ვ. (2006). ოშკი, თბილისი: „ნეკერი“.
- სილოგავა, ვ., ახალაძე, ლ., (2012). ჯავახეთის ქართული ლაპიდარული წარწერები, ჯავახეთის ეპიგრაფიკული ძეგლები, 26-139, თბილისი: „ნეკერი“.
- სურგულაძე, მ. (2016). „მცხეთის სახლი“, თბილისი: „უნივერსალი“.
- სურგულაძე, მ., აბაშიძე, თ. (2016). ქართული ისტორიული საბუთები, XVI საუკუნე (ქართლი და სამცხე-საათაბაგო), ტომი შეადგინა და ქართული ტექსტები გამო-

- საცემად მოამზადა მ. სურგულაძემ, სპარსული ტექსტები მოამზადა თ. აბაშიძემ, თბილისი: „ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი“.
- სურგულაძე, მ., ჩხიკვაძე, ნ., შათირიშვილი, ლ., კარანაძე, მ., ჟღენტვი, ნ., ედიშერაშვილი, ე. (2018). ტაო-კლარჯეთის მნიგნობრული მემკვიდრეობა, თბილისი: „პოლიგრაფი“; ნაშრომი შესრულებულია შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის საგრანტო პროექტის (N FR/396/1-10/14) ფარგლებში.
- სხირტლაძე, ზ. (2009). ოთხთა ეკლესიის ფრესკები, თბილისი: „თბილისი“
- ყაუხჩიშვილი, თ. (2004). საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი, თბილისი: „ლოგოსი“.
- ყაუხჩიშვილი, ს. (1955). ქართლის ცხოვრება, I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი: „სახელგამი“.
- ყაუხჩიშვილი, ს. (1963). გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, V, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, თბილისი: „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა“.
- ცაგარეიშვილი, ე. (2020). სამეცნიერო მემკვიდრეობა I, ელენე ცაგარეიშვილი, რედ. დ. ჩიტუნაშვილი, თბილისი: „ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი“.
- ჭეიშვილი, გ. (2007). ტაოს საეკლესიო და პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები ადრე შუა საუკუნეებში, თამარ გამსახურდია 70, მშენიერება, მოსილი სევდით, 109-116, თბილისი: „ნეკერი“.
- ჭეიშვილი, გ. (2013). ვალაშკერტის საეპისკოპოსო, ჰუმანიტარული კვლევები, ნელინდეული 4, 169-198, თბილისი, „თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა“.
- ჭეიშვილი, გ. (2017). ქუეყანა ანისისა, ისტორიულ-გეოგრაფიული ნარკვევი, თბილისი: „არტანუჯი“.
- ჯობაძე, ვ. (1991). ოშკის ტაძარი, თბილისი: „მეცნიერება“.
- Djobadze, W. (1992). Early Medieval Georgian Monasteries in Historical Tao, Klarjet'i, and Šavšet'i, Stuttgart: “Franz Steiner Verlag”.
- Edwards, R. W. (1985). Medieval Architecture in the Oltu-Panek Valley: A Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey, DOP, 39, 15-37, Washington, DC: “Trustees for Harvard University”.
- Gelzer, H. (1892). Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverszeichnisse der orientalischen Kirche, BZ, I, 245-282, Leipzig: “Teubner”.
- Holmes, C. (2005). Basil II and the Governance of Empire (976-1025), Oxford: “Oxford University Press”.
- Honigmann, E. (1935). Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches, von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen, Bruxelles: “Editions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales”.
- John Skylitzes (2010). A Synopsis of Byzantine History, 811-1057, Transl. J. Wortley, intro. J.-C. Cheynet, B. Flusin, nos. J.-C. Cheynet, Cambridge: “Cambridge University Press”.
- Obolensky, D. (1994). Byzantium and the Slavs, New York: “St. Vladimir's Seminary Press”.
- Skhirtladze, Z. (2010). The Oldest Murals at Oshki Church: Byzantine Church Decoration and Georgian Art, ECA, 7, 97-134, doi: 10.2143 / ECA.7.0.0000000, Leiden: “Peeters”.
- Skhirtladze, Z., Kldiashvili, D. (2022). Georgian Manuscripts Produced in Eleventh-Century Constantinople, DOP, 76, 311-397, Washington, DC: “Trustees for Harvard University”.
- Thierry, N. (1986). Peintures historiques d'Oški (Tao), Revue des études georgiennes et caucasiennes, 2, 135-171, Paris: „Association des études géorgiennes et caucasiennes“.
- Адонц, Н. (1908). Армения в эпоху Юстиниана, С.-Петербург: “Типография Императорской Академии Наук”.
- Арутюнова-Фиданян, В. (1973). Византийские правители фемы Иверия, IՀԳ, 2, 63-78, Երեւան: “Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն”

- Бенешевич, В. (1921) Три Анийския надписи XI века из эпохи византийского владычества, Петербург: “Государственное издательство”.
- Литаврин, Г. (2001). Два решения византийского судьи Евстафия Ромея, *Dedicatio*, ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, 378-384, თბილისი: „თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა“.
- Степаненко, В., Алексеенко, Н. (2009). Фема Иверия а XI в. (по данным сфрагистики), *АДСВ*, 39, 234-241, Екатеринбург: “Издательство Уральского университета”.
- Юзбашян, К. (1988) Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв., Москва: “Наука”.

In 1001 Basil II incorporated a major part of the princedom of David Kouropalates into the empire. The territorial gains comprised David Kouropalates' hereditary districts of Imier/Upper Tao and Basiani, as well as the Upper Countries, i.e. Karin (Erzurum) and southern lands as far as Lake Van. Imperial possessions were expanded in 1023 following Basil's campaigns against King Giorgi I of Georgia in 1021-1022. According to the terms of the ensuing treaty King Giorgi handed over the fortresses in Tao, Basiani, Shavsheti, Kola, Artaani and Javakheti. The border between Byzantium and Georgia lay along the Parkhalistskali (Parhal Chayi) – Mourghuli (Murgul Dere), and Oltistskali (Oltu Chayi) – Bardusi (Brdiz Chayi) watersheds. Byzantine suzerainty over the Lower Chorokhi and the Upper Mtkvari lands was nominal, since all central castles, as well as cathedrals and monasteries of the area remained under the Georgian Crown till the end of the 11th century.

The former possessions of David Koroupalates were organized into the theme/katepanate of Iberia with the center in Oltisi. Very little is known about the organization of the katepanate. Some of the features of its early history display parallels with developments elsewhere on the eastern frontier in the early 11th century. The imperial court introduced Byzantine administrative machinery, laws and the Greek language in the katepanate of Iberia, and encouraged movement of Georgian and Armenian nobility to the center of the Empire. In that way the Imperial power made attempts to destroy local national and social peculiarities, include the region into the sphere of common Imperial interests, and ensure security of the eastern frontiers. How did changes in political geography affect the church geography? To what degree did the policy of hellenization affect the identity of local population? These two questions are discussed in the present paper, and the focus is done on Imier Tao.

By the end of the 10th c. Imier Tao was divided into two church provinces. The western part of the district, namely the middle Chorokhi valley, Parkhali and Tortomi were under the bishop of Ishkhani, while the eastern part, i.e. Oltisi and Mamrovani were under the bishop of Bana. Was the church organization replaced in the katepanate of Iberia? Naris, the bishop of Iberia (?) whose name is mentioned in a Greek inscription found at the socle of the St. George hexaconch church of the Oltisi castle might have been a Greek prelate appointed by the Empire to administrate ecclesiastically the katepanate. It is known that the Patriarchate of Antioch claimed its rights over Byzantium's Georgian and Armenian lands. Therefore, certain scholars identify the bishoprics of Panakser and Kalmak mentioned in the *Notitia Antiochena* as Georgian Panaskerti and Kalmakhi located in Amier/Lower Tao. But this identification has no historical ground since both Panaskerti and Kalmakhi were within the boundaries of the Georgian kingdom. In the 1030-40s, as it is clear from the Parkhali inscription, the province of Imier Tao, or at least its western

part, was under the jurisdiction of the Georgian Patriarchate. The presence of the Georgian Church in Imier Tao is quite natural: local monasteries (Parkhali, Oshki, Khakhuli, Otkhta Eklesia) remained essential centers of Georgian culture. The epigraphical data (Oshki), hagiographical texts (the *Life of George the Hagiorite*), and manuscripts copied in the monasteries of Imier Tao demonstrate vividly that the original policy of Hellenization failed, and Georgian remained dominant both in the monastic and lay life of the district. These features explain the solid positions of the Georgian Church, and the absence of the Greek sees. Geography should also be taken into consideration: deep and rugged gorges of Imier Tao prevented the successful policy of hellenisation and establishment of Greek bishoprics.

Of utmost importance are mural fragments in the south apse of the Oshki church (1036). The composition represented on the western wall showed either the coronation of King Bagrat IV of Georgia in 1027, or his marriage in 1032 to Helena, the niece of the Byzantine Emperor Romanos III Argyros. According to certain scholars, the composition depicts the arrival of the holy relics (Holy Nail, fragment of the Girdle of Theotokos, Okona icon, etc.), brought to Georgia by Princess Helen as her dowry, namely, synthesis and propompe. The image shows crowds set against the backdrop of the major cathedrals and monasteries of Tao-Klarjeti. Two of these monuments – Otkhta Eklesia and Bana – survive and are named in inscriptions. The murals might be interpreted in a way that the Georgian crown got some territories as a dowry of the Byzantine princess. John Skylitzes' account prove this suggestion. These territories, i.e. western part of Imier Tao might have been lost in the 1040-50s during the active confrontation with the Byzantines and their Georgian allies. However, by 1080 the Parkhali district was within the Georgian borders. As for the eastern part of Imier Tao, that is the Oltisi and Mamrovani districts, it remained within the Empire till the 1070s. There is no direct evidence that it had been retaken by the Georgian kingdom.

The case of Imier Tao shows that Byzantine-Georgian relationships, as well as Byzantine *oikomenism*, were multifaceted. And Byzantium's Caucasian frontiers deserve further scholarly attention.